

ПРО РУШІЙНІ СИЛИ РОЗВИТКУ МОВИ

Н.М. Корбозерова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сучасна лінгвістика базується на постулаті, який висунув Ф. де Соссюр про те, що мовна діяльність породжує мовні зміни, оскільки факту еволюції завжди передують факти у сфері мовлення (Соссюр 1977). Представник Празького лінгвістичного гуртка А. Мартіне (Мартіне 1960), у свою чергу, започаткував теорію лінгвістичних, зокрема фонетичних, змін. Досліджуючи економію мови, він встановив дві загальні тенденції, які регулюють низку змін у системі мови - тенденцію до стилості та тенденцію до чіткості. Інший видатний представник Празького лінгвістичного гуртка Р. Якобсон (Якобсон 1985) також, досліджуючи фонологічні універсалії, сформулював тезу про відносний характер опозиції "синхронія - діакронія", яку, в свою чергу, висунув Ф. де Соссюр. Під синхронією автор розумів продукт безперервних змін, а під діакронією - вільне варіювання та відхилення від норми, які мають місце в синхронії.

Певний внесок в діакронічні студії зробили представники психологічного напрямку О.О. Потебня (Потебня 1968) і І.А. Бодуен де Куртене (Бодуен де Куртене 1963). О.О. Потебня зауважував, що мови безперервно змінюються; зміни, які відбуваються в мові, неодмінно пов'язані з ускладненням думки, розвитком культури, тому сучасні мови можна вважати як більш досконалі органи мислення, оскільки вони несуть в собі більший капітал думки порівняно зі стародавніми мовами. Причини змін форм О.О. Потебня пояснює різноманітними потребами у спілкуванні. Досліджуючи питання принципу економії на граматичному і фонетичному рівнях, О.О. Потебня зазначає, що, у разі втрати граматичною формою певного граматичного значення, ця форма перетворюється на зайву, внаслідок чого поступово зникає. У цьому контексті, на його думку, певні граматичні розряди в еволюції мови виявляються несумісними з думкою так само, як певні наукові підрозділи зникають внаслідок успіхів знань. Внеском О.О. Потебні є розробка теорії відносних складнопірядних речень, згідно з якою автор висуває тезу про їх системність і чіткість у стародавній період розвитку мови і вважає, що препозиція пірядної частини, яка очолюється відносними займенниками, видається цілком можливою. Вперше в історії мовознавства не одностороння розробка принципу економії мови знайшла відображення в роботах І.А. Бодуена де Куртене, в яких відзначається тісне переплетіння фонаційної, аудиторної та розмовної економії. І.А. Бодуен де Куртене вперше науково обґрунтував теорію принципу економії і проголосив його одним із найважливіших принципів еволюції мови. Загальний розвиток мови прагне до спрощення форм. При цьому дія принципу економії мови, який охоплює прагнення до зручності, економії мовлення і полегшення вимови, розповсюджується, на думку І.А. Бодуена де Куртене, на розумові акти. Прагнення до економії фонаційної роботи спостерігається лише в тих випадках, коли з боку центральної роботи немає протиріч. Інакше кажучи, з мови зникають тільки комунікативно надлишкові компоненти.

Одним із перших принцип системності до історії мови застосував Є.Д. Поліванов (Поліванов 1968), який створив оригінальну концепцію мовної еволюції, що базується на критиці теорії кліматичних умов, теорії відстані, на якій проживають носії мови, расової теорії, теорії милозвучності і т.ін. При дослідженні принципу економії на різних рівнях - лексичному, фонетичному, граматичному і графічному - Є.Д. Поліванов відводить суттєву роль в еволюції соціально-економічним умовам, в яких проживають носії мови.

Сфери застосування принципу еволюції мови з часом розширюються, зокрема, цей принцип розповсюджується на одиниці синтаксису. Теорія принципу економії розробляється у нерозривній єдності з теорією мовної надлишковості, вирішення якої є одним з імпульсів руху системи мови. В роботах В.Ф. Шишмарьова (Шишмарев 1975) генеза мови і процес її нормування досліджується з урахуванням внутрішньосистемних традицій, територіальних і соціальних факторів і тяжіння до живого розмовного мовлення.

Б.О. Серебренников (Серебренников 1968), говорячи про еволюцію мовної системи, відзначає два типи тенденцій: 1) тенденції, спрямовані на удосконалення мовної техніки і мовного механізму; 2) тенденції, спрямовані на збереження мови в стані комунікативної придатності. Перша загальна тенденція пояснюється такими явищами, як полегшення вимови, зміни комбінаторних процесів, спрощення груп приголосних, усунення концентрованих зусиль вимови тощо. Друга тенденція пояснюється такими факторами, як усунення форм, які характеризуються незначним семантичним навантаженням, застосування фонетичного оформлення слова при втраті лексичного значення. Б.О.Серебренников пояснює абсолютний прогрес у мові потребами комунікації. Проте удосконалення мовної техніки, на думку автора, ніколи не досягає свого ідеалу; воно відрізняється хвильоподібним характером руху, який являє собою одночасне удосконалення на одній ділянці та погіршення на іншій. Висуваючи теорію про відносну самостійність розвитку системи мови, Б.О.Серебренников накреслює тенденції, спрямовані на поліпшення мовної техніки і мовного механізму, які зводяться до полегшення вимови; вираження подібних або близьких значень однієї форми; усунення надлишковості у засобах вираження; економії мовних засобів (прагнення до типової однорідності); збереження мови у стані комунікативної придатності, а саме: збереження комунікативно відпрацьованих мовних засобів; усунення мовних елементів, які мають незначне семантичне навантаження; усунення паралельних засобів вираження; утворення симетричної системи і компенсації комунікативно необхідних елементів мови. Внутрішніми мовними змінами і процесами, які не пов'язані з певними тенденціями, Б.О. Серебренников вважає поєднання різних за походженням форм за принципом єдності їх значення і переосмислення значень форм.

В.Г. Адмоні (Адмоні 1973), досліджуючи зсуви в синтаксичній системі німецької літературної мови, вбачає їх причину в "розпушенні" жорсткої структури, в односпрямованому лінійному членуванні, а також у впливі технізації і бюрократизації, які призводять до дегуманізації мови. Що стосується "односпрямованого" лінійного

членування, то, на думку автора, інфінітивні групи виявляють тенденцію до заміни "іменними блоками", які "нализуються" один на одній. Рушійною силою цього процесу В.Г. Адмоні вважає комунікативні потреби, які викликаються суспільним життям, виробничою практикою і умовами мовленнєвого спілкування. Проте цей процес реалізується всередині мови в результаті якісних змін граматичної системи.

У концепції Л.М. Скреліної (Скреліна 1973) мовний розвиток - це саморозвиток і саморух системи мови, які виникають внаслідок подолання протиріч, боротьби протилежностей у самій системі мови. Першопричину змін у мові Л.М. Скреліна вбачає в передачі нового змісту в зв'язку з появою нового поняття. Встановлення закономірностей змін у мовній системі автор пов'язує з принципом економії, який пояснює зв'язок внутрішньосистемних причин змін з екстралінгвістичним впливом. Універсальний закон мовного розвитку Л.М. Скреліна пов'язує з подоланням суто зовнішніх протиріч, які виникають між потребами і структурними можливостями мови. Внутрішньому закону мовного розвитку відповідає подолання внутрішніх протиріч, що виникають між системою і її реалізацією або мовленням. Р.О. Будагов (Будагов 1971) зазначає, що розвиток граматичних категорій обумовлений історично і реалізується від часткового і одиничного до загального і узагальненого. Розвиток мови детермінується дією закономірностей загального і спеціального характеру і підкоряється, з одного боку, закону накопичення в мові нових елементів, а з іншого - закону удосконалення і поліпшення граматичної будови мови. О.М. Мороховський (Мороховский 1980) в еволюції виділяє два типи змін - мовленнєві та мовні; перші - це передумова і необхідність для других. До мовленнєвих варіацій автор відносить зміни функціональних і субстанціональних характеристик мовленнєвих одиниць різних рівнів на певному зрізі, які не стосуються системи мови, а під мовними варіаціями вважає субстанціональні та структурні видозміни елементів мови, появу мовних елементів, що приводить до перетворення мовної системи або її окремих підсистем.

О.П. Юдакін (Юдакин 1984) розподіляє існуючу точку зору в лінгвістиці про те, що зовнішній фактор, пов'язаний із функціонуванням мови в суспільстві, є визначальним відносно внутрішньо системного. Однак він вважає, що опора тільки на зовнішній фактор у поєднанні з поетапністю мовного розвитку призводить до вульгарно-соціологічного трактування фактів зв'язку розвитку мови і розвитку суспільства, репрезентованого у стадіальній теорії Н.Я. Марра. О.П. Юдакін піддає критиці положення про безпосередній зв'язок і взаємозалежність будь-яких змін у мові з певною суспільно-економічною формацією. Поглиблюючи концепцію В.З. Панфілова про взаємообумовленість внутрішньолінгвістичних і зовнішньолінгвістичних факторів, А.П. Юдакін висловлює думку про вплив екстралінгвістичних факторів на процеси диференції та інтеграції мов, на характер і обсяг їх соціальних функцій, на внутрішньоструктурний розвиток мови через мислення. Як зазначає Ю.Д. Дешерієв (Дешериев 1988), внутрішні закони розвитку мови складаються стихійно в процесі її тривалого функціонування в межах мовленнєвої діяльності людей і в процесі мовного мислення. Із внутрішніми законами автор пов'язує еволюційні зміни в мові, в процесі яких можуть виникнути як позитивні, так і негативні явища. Перші, на відміну від других, пов'язують із розвитком, прогресом у мові, удосконаленням її структури, збагаченням людського пізнання і суспільної діяльності. В теоріях Ю.Д. Дешерієва та О.І. Чердиченка (Чердиченко 1988) внутрішні закони розглядаються як така сила, що забезпечує функціонування мови у відповідності до потреб їх носіїв.

Своєрідне трактування проблем мовних змін отримує теорія Е. Косеріу (Coseriu 1978), згідно з якою зміни завжди внутрішньо притаманні саме існуванню мови, а мова, яка функціонує, одночасно є історичним явищем. У розумінні Е. Косеріу, мова, з одного боку, розглядається як постійне відтворення нових елементів і його своєрідний вільний рух. З іншого боку, мова підпорядковується законам змін і традиціям, маніфестуючи при цьому зіткнення між теперішнім, попередніми і подальшими поколіннями. Досліджуючи синхронний зріз мови, Е. Косеріу вважає, що він відтворює за своєю суттю певний момент історичного розвитку. Історична мова, тобто будь-яка конкретна мова, трактується в теорії Е. Косеріу як генетично стала єдність, створена її носіями.

Мовленнєва реалізація на синхронному зрізі не є гомогенною, а навпаки, це доволі складний комплекс історично пов'язаних лінгвістичних традицій, які відрізняються внутрішньою варіативністю і репрезентуються трьома рівнями: 1) рівнем розбіжностей діатопічного характеру (географічне розташування); 2) рівнем розбіжностей діастратного характеру (план соціально-культурних стратів лінгвістичної єдності); 3) рівнем діафазного характеру (стилістичний аспект). Діатопічні та діастратні розбіжності термінологічно сформульовані у 1951 році Л. Флідалем, а термін "діафазні розбіжності" створений за аналогією з першими двома Е. Косеріу. Зазначені вище розбіжності, які характеризують історичну мову, врівноважуються відносною гомогенністю його лінгвістичних традицій, до яких належать уніфіковані єдності: синтопічні (діалекти), синстратні (рівні мови) і синфазисні (мовні стилі). Такий багатогранний підхід до аналізу історичної мови дозволяє визначити її як діасистему, репрезентовану складним комплексом діалектів, мовних рівнів і стилів. На противагу історичній мові, функціонуючу слід розглядати на рівні одного діалекту, одного мовного рівня, одного мовного стилю. З позицій функціонуючої мови можна висунути тезу про структурований характер мови (тобто про визначення мовних структур, опозицій і функцій), в межах котрої позначені два плани дослідження: 1) план реалізації узусу (пор.: у Ф. де Соссюра - "мовлення"); 2) план віртуальної техніки побудови, що включає норму, систему (пор.: у Ф. де Соссюра - "мова"), лінгвістичний тип (наявний у Косеріу і відсутній у Ф. де Соссюра). Поділ мови на історичну і функціонуючу дозволяє виявити два поняття – архітектуру і структуру мови. Перше поняття – архітектура – співвідноситься з поняттям історичної мови і являє собою асиметричне співвідношення функцій і декількох форм і навпаки. Структура передбачає той факт, що одиниці мови у структурованому вигляді являють собою симетричні функціональні опозиції в плані вираження і змісту.

Досить широко розроблена проблема причин змін у синтаксисі в сучасній концепції М. Маноліу-Манеа (Manoliu-Manea 1985), на думку якої, аналіз синтаксичних змін передбачає з'ясування їх причин, наслідків, мети

й умов проходження. До зовнішніх причин належать екстралінгвістичні та інтралінгвістичні. До перших належать причини як суб'єктивного (психологічні), так і об'єктивного (соціально-політичні, культурологічні, кліматичні) характеру. До других належать мовні контакти, соціальні ідіолекти, варіювання мов. Досліджуючи перцептивну стратегію синтаксичних змін, слід зазначити, що комуніканти пізнає відношення між компонентами висловлення, не відновлюючи в усій цілісності історію породження цього висловлення. Особлива увага приділяється принципу синтаксичної економії, який маніфестується внаслідок обмежень зникнення однієї ланки низки синтаксичних явищ за рахунок підсилення та активізації інших ланок. З іншого боку, синтаксична економія вбачається у можливості сегментації або елімінації залежної частини на рівні складного цілого. Із прогресивними тенденціями в розвитку іспанської мови пов'язується також явище оптимізації як засобу вираження її здатності виконувати комунікативну функцію. До засобів оптимізації на рівні синтаксису належать протистояння прагнення до синкретизму і прагнення уникнути подвійності у вираженні різноманітних семантичних явищ, що пояснює процес спрощення парадигми синтаксичних дериватів на рівні вторинної предикації.

Отже, розробка проблем онтології мови висуває інтегрований комплекс питань лінгвопрагматичного, когнітивного, дискурсивного плану. Відтак при аналізі мовних та мовленнєвих одиниць слід враховувати причини соціальної обумовленості виникнення і розвитку мови, саморозвиток мови, причини і характер кількісних і якісних змін у мові в процесі її історичного розвитку, діалектичні протиріччя між стабільністю і змінністю, які закладені в природі, взаємодію між внутрішніми і зовнішніми факторами еволюції мови, психологічні причини, соціально-економічні умови, комунікативні потреби носіїв мови та удосконалення мовної техніки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони 1977 - Адмони В.Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке. - М.: Высш. школа, 1977.
2. Бодуэн де Куртене 1963 - Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. - М.: АН СССР, 1963.
3. Будагов 1971 - Будагов Р.А. Язык, история и современность. - М.: Изд-во МГУ, 1971.
4. Дешериев 1988 - Дешериев Ю.Д. Теоретические аспекты изучения социальной обусловленности языка //Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. - М: Наука, 1988.
5. Мартине 1960 - Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). - М.: Изд-во иностр. литературы, 1960.
6. Мороховский 1980 - Мороховский А.Н. Слово и предложение в истории английского языка. - К.: Выща школа, 1980.
7. Поливанов 1968 - Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. - М.: Наука, 1968.
8. Потебня 1968 - Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.-М.: Просвещение 1968. - Т.3.
9. Серебренников 1968 - Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. -М.: Наука, 1968.
10. Скрелина 1973 - Скрелина Л.М. Некоторые вопросы развития языка. - Минск: Изд-во БГУ, 1973.
11. Соссюр 1977 - Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977.
12. Чередниченко 1988 - Чередниченко А.И. Функционирование и развитие бывших колониальных языков в освободившихся странах//Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языков. - М.: Наука, 1988. -С.188-199.
13. Шишмарев 1975 - Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. - Л.: Наука, 1975.
14. Юдакин 1984 - Юдакин А.П. Развитие структуры предложения в связи с развитием структуры мысли. - М.: Наука, 1984.
15. Якобсон 1985 -Якобсон Р.О. Избранные работы. - М.: Прогресс, 1985.
16. Coseriu 1978 - Coseriu E. Gramatica, semantica, universales. Estudios de linguistica general. -Madrid: Gredos, 1978.
17. Manoliu-Manea 1985 - Manoliu-Manea M. Tipologia e historia: Elementos de sintaxis comparada romantica. - Madrid: Gredos,1985.

Надійшла до редколегії 18 березня 2003р.